

Asmens ir gamtos santykiai kaimo bendruomenės požiūriu

Irena Stonkuvienė

Edukologijos doktorantė
Vilniaus universiteto Edukologijos katedra
Didlaukio g. 47, LT-08303 Vilnius
Tel. 267 52 44

Straipsnyje aptariamas XX a. pirmojoje pusėje Lietuvos kaime gimusių žmonių požiūris į gamtą, darnų asmens ir gamtos santykių ugdymą.

Įvadas

Ekologinės problemos, „nesusikalbėjimas“ su gamta, su kitais ir savimi turi įtakos, kad žmogaus ir gamtos santykiai peržengia gamtos ir aplinkosaugos mokslų ribą. Pasak Č. Kalendos, suprasia, jog predikatas „ekologinis“ išreiškia santykį, kuris persmelkia visą tikrovę – nuo mikroorganizmų iki aukščiausių žmogaus dvasios aukštumų bei asmenybės dorovinio elgesio, šitaip susaistydama pasaulį organiškos vienybės gijomis (2002, p. 44). Ne tik gyvoji, bet ir negyvoji visata susijusi informacijos ryšiais, teikiančiais pirmiausia fizinės reikšmės – vadinamąją elementariąją informaciją. Gamtoje esamos santykių normos, naudingumo vienas kitam lygis, paskirties tikslingumas kalba apie objektyvias vertybes, kurių laikosi gamta, – teigia L. Jovaiša (2001, p. 123).

Neginčijama, kad adekvatiems žmogaus ir gamtos santykiams formuoti didelę reikšmę turi dorinis-ekologinis ugdymas. Ugdymo ir gamtos santykis dvejopas – gamta turi įtakos žmogaus

ugdymui ir ugdymuisi, o šio proceso metu formuojasi emociniai-vertybiniai išgyvenimai gamtos atžvilgiu, jos pažinimas ir veiklos joje įpročiai. Dabartinis ugdymas ne visuomet pajėgus išlaikyti bei sustiprinti žmogaus ir gamtos santykius. Orientuojamasi į žinių apie gamtą pertekimą, neretai pamirštant emocinį – vertybinį ugdymo komponentą. Gamtos pažinimas netolygus ekologiškai dorovei. Net išsamiausios žinios, jei nebus pagrįstos dorinių vertybių internalizacija, nesukurs darnių santykių su gamta. Jų neskatina ir vyraujanti pasaulėžiūra ir pasaulėjauta. Tad nors, M. Eliade teigimu, nerasime tokio šiuolaikinio žmogaus, net ir nereliginiausio, kuris būtų abejingas gamtos „kerams“ ir šiame neaiškiame, sunkiai nusakome jausme, dar galima įžvelgti sunykusios religinės patirties atminimą (1997, p. 107), tačiau nereikėtų pamiršti, kad kartais „veržimasi į gamtą“ nulemia ne gamtos meilė, bet žmogaus vidinė tuštuma, „noras išsiblaškyti, užsimiršti, užmušti laiką“ (Aramavičiūtė, 1998, p. 137).

Diskusijose apie gamtos ir žmogaus darną dažnai vyrauja tolimoje praeityje prarasto rojaus tematika. Tiek moksliniuose diskursuose, tiek populiariojoje vartosenoje pabrėžiamas senovės lietuvių „gamtiškumas“ dažnai susiejant jį su „pagoniškumu“. „Mūsų dėmesys savo etninėms, tautinėms, pagoniškoms šaknims – tai pastangos atsigręžti į šį gamtiškąjį pasaulį kaip mūsų šventumo buvimo vietą“ – teigia L. Jakentaitė (1990, p. 214). Įmanomas ir atvirkštinis ryšys – pažindami ir jausdami supančią gamtą, lengviau suprasime patys save, savo praeitį, savosios kultūros ypatumus. Pasak R. Vasiliausko, lietuvių liaudies kultūros raidoje būtent gamta buvo dvasingumo (kultūringumo) šaltinis. Etnopedagogikos tyrinėtojo nuomone, gamtos pasaulis taip glaudžiai susijęs su kultūros reiškiniiais – žmogaus mąstysena, idealais, pažiūromis, išgyvenimais, kad be jo negalima suprasti ugdymo raidos, kultūros ir ugdymo santykio (2001, p. 7).

Tyrimo objektas – gamtinės aplinkos ir ugdymo sąsajos XX a. pirmosios pusės lietuvių liaudies kultūroje.

Pagrindinis tyrimo tikslas – apibūdinti dorinio ugdymo tikrovę Lietuvos kaimo bendruomenėje XX a. pirmojoje pusėje, remiantis ugdymo proceso dalyvių retrospektyvine samprata. Taip pat buvo siekiama atskleisti ugdymo tikslus, principus, turinį, metodus ir priemones ir nustatyti, kokią įtaką vaikų ugdymui turėjo kaimo bendruomenė ir šeima, jos tipas, sudėtis; santykiai; vaiko amžius, lytis ir kt. Mus domino ne tik bendra kultūrinė tradicija, visos lietuvių liaudies bendruomeninė patirtis, bet ir paskirų žmonių požiūris į supančią aplinką, tradicinio ugdymo pranašumus ir trūkumus ir t. t.

Metodai – mokslinės literatūros ir kokybinė etnografinių interviu analizė.

Šio straipsnio uždaviniai:

1. Išskirti pagrindines žmogaus ir gamtos santykių apraiškas.
2. Atskleisti jų sąsajas su XX a. pirmosios pusės tradicinio ugdymo tendencijomis.

Žmogaus ir gamtos santykių raiška

Tradicinės kultūros kaimo žmonių bendruomeniškumas ir darnūs santykiai su gamta neretai priešpriešinami modernaus miesto susvetimėjimui, anonimiškumui, komercijai. Nors, pasak Č. Kalendos, „aukso amžiaus“ santykiuose su gamta niekada nebuvo ir didelė žala gamtai nebuvo padaroma ne tiek dėl žmonių įsitikinimų, kiek dėl ribotos galimybės veikti gamtą (2002, p. 56), kaip chrestomatinis pavyzdys pateikiamas ypatingas lietuvių sodiečio ryšys su gamta, pagarba gyvybei, ežerų ir upių, žemės ir miškų sakralizavimas. Etninio identiteto problemas tyrinėjantys etnologai taip pat pabrėžia, kad daugeliu atvejų semantinė lietuvių identiteto erdvė – savitas istorijos supratimas ir santykis su gamta (Roepstroff, Simoniukštytė, 2001, p. 146). Šie tautinio naratyvo komponentai ypatingu būdu lietuvius susieja su laiku ir erdve, istorija ir geografija, turėdami įtakos ir savitai tradicinės lietuviškos kultūros sampratai.

Kaimo tradicijoje gamta – ne kultūros antipodas, o jos dalis. Gamta traktuojama kaip kaimo moralinės kultūros pagrindas. Kaimo moralinėje kultūroje, – teigia V. Kavolis, – žmogus egzistuoja gamtoje ir privalo gyventi harmonijoje su jos jėgomis ir apraiškomis (1994, p. 131). Gamtinių sąlygų ir klimato įtaka bandoma paaiškinti ne tik visos lietuviškos kultūros ypatumus, bet ir lietuviškos individualybės bruožus, tautinio charakterio savitumą. Su šiuurkščiu ir mažai saulėtu Lietuvos klimatu A. Maceina sieja „lietuviškosios individualybės melancholiškumą, pasidavimą likimo valiai ir laukimą, jos su-

sitelkimą savyje“, su landšaftu – „saikingumą fantazijos ir intelekto veikime“ (1939, p. 366). J. Balio teigimu, lietuviškas kraštovaizdis lemia, kad lietuvis, „ramus žemdirbys, mokąs atkakliai dirbti ir kantriai kentėti“ (1939, p. 30). Kultūros tyrėjai išskiria skirtingus bruožus, tačiau gamtinės aplinkos įtaka retai nugrinčijama.

Respondentų pasakojimuose epizodų apie gamtą nėra labai daug. Dažnai apsiribojama keeliais sakiniais, kad žmogaus ir visos supančios aplinkos santykiai buvę kitokie. Hipotetiškai galėtume pasvarstyti, kad galbūt viena negausių pasakojimų apie gamtą priežasčių – „gamtos pertekliaus“ reiškinys, kurį gana taikliai apibūdino J. Balys. Pasak jo, „dažnai tvirtinama, kad senovės lietuvis buvęs labai artimai susijęs su gamta, ja žavėjęsis ir ją garbinęs. Tačiau vadinamasis gamtos žmogus visai kitaip žiūri į jį supančią gamtą, negu civilizuotas miesčionis. Sakoma, kad ko daug turima, kas kasdien matoma, su tuo apsiprantama, tas ir nebebranginama. Sunku būtų rasti tikrą mūsų kaimietį, kuris mokėtų taip gėrėtis gamtos grožiu, kaip mes miestiečiai. Juk dažnai mūsų ūkininkai paslapčia šaiposi iš vasarojančių „ponų“ užsimanymų“ (1939, p. 21). Panašus kaimo žmonių požiūris į miestiečius ir jų atostogas kaime, braidžiojimus po pievas, ar drybsojimą prie vandens telkinio per patį darbymetį matyti ir respondentų pasakojimuose.

Tačiau sunku sutikti su teiginiu, kad kaimo žmogus nemokėjo gėrėtis gamta. Mokėjimas gėrėtis ir sugebėjimas tai išreikšti žodžiais – skirtingi dalykai. Paviršutiniškas gėrėjimasis skiriasi ir nuopajautimo, išgyvenimo. A. Maceina pabrėžia, kad gamta lietuviui sužadina „ne mintis ir ne norus, bet jausmus“ (1939, p. 373). Tai gali būti antroji gana lakoniškų pasakojimų apie asmeninį santykį su gamta priežasčių. Šis santykis intensyvus ir intymus, sukeliantis gilius emocinius išgyvenimus, kuriais nelengva dalytis su svetimu žmogumi (o toks šiuo atveju yra tyrėjas).

Tradicinėje kaimo kultūroje būtent „pergyvenimas“, išgyvenimas, emocinis ryšys buvo esminis santykių su gamta bruožas. Šį ryšį geriausiai perteikia A. Vyšniauskaitės (1996) „gamtojautos“ (ne gamtosaugos ar gamtos pažinimo) sąvoka. Gamtą jaučiantis kaimo žmogus gyvena jos ritmu. Lietuvių liaudies papročius tyrinėjantys etnologai pastebi, kad kaimo laikas, tai – gamtos laikas. Tiek darbo, tiek švenčių papročiai derėjo su gamtos virsmomis, jie turėjo įtakos visam valstiečio gyvenimui. Tad vartojamos „darnos“ ir „harmonijos“ sąvokos nereiškia nei „pagoniškumo“, nei, A. Maceinos žodžiais tariant, „klaidingos psichinės vienybės su gamta“ (1990, p. 42). Harmonija su gamta – kai žmogus neatskiriamas nuo jį supančių gamtos elementų, bet jaučiasi namie, jaukiai ir patogiai, ne kontroliuojamas už jį galingesnių gamtos jėgų, bet pasinėręs į aplinką, kuriai jis natūraliai, lengvai elegantiškai priklauso, – teigia F. Kluckhohn. Ji išskiria dar du gamtos ir žmogaus santykių modelius, dar dvi laikysenas gamtos atžvilgiu, tai: pasidavimas, dominavimas. Pirmu atveju žmogus jaučiasi silpnas prieš gamtos jėgas, jų valdomas, kad turi priimti tai, ką atneša už jį aukštesnės prigimties jėgos. Pagal antrą modelį teigiama, kad žmogui skirta gamtoje dominuoti planuojant, analizuojant, organizuojant, statant tiltus, naudojant technikos priemones gamtai nugalėti (plg. Kavolis 1996, p. 105–113).

Žinoma, joks kultūros modelis nėra vienintelis. Harmonijos, pasidavimo ir dominavimo laikysenos susipynusios tarpusavyje, tačiau skirtingais laikotarpiais ir skirtingose kultūrose kiekviena įgyja didesnę ar mažesnę persvarą. V. Kavolis, lygindamas lietuvių ir rusų kultūras, hipotetiškai pastebi, kad lietuvių kultūroje daugiau harmonijos su gamta (1996, p. 113). Santykiai su gamta, jo nuomone, – pagrindinis lietuvių individualizmo šaltinis – „bendruomenėje lietuvis – socialinio junginio dalis, bet ne individas,

tik gamtoje jis gali individualaus išgyvenimo reikšmę pajusti“ (1954, p. 321).

Kaip rodo tyrimo duomenys, vaikai gamtoje išgyvendavo nuoskaudas, patirtas dėl neteisingo suaugusiųjų elgesio ar atstūmus bendraamžiams: „*Aš labai jautri buvau. Kai mane nuskriaudžia, man taip liūdna, taip norisi mirt. Augo beržas. Tai pasiimu to beržo šaką, apsikabinu ir verkiu, su šaka ašaras nusišluostau*“ (32)¹. Bendravimas su bendraamžiais buvo savaime suprantamas, tačiau neprivalomas dalykas; nenorintis ar negalintis su jais bendrauti vaikas lengvai galėdavo likti vienas, jo niekas neversdavo „draugauti“, bet vienintelė galimybė likti vienam buvo atsidurti už namų sienų ir kaimo bendruomenės ribų – gamtos prieglobstyje, – teigia kultūros tyrėjas (Kavolis, 1996a, p. 102). Tačiau individualizmas tradicinėje kultūroje nebuvo skatinamas, tad ir noras „pabėgti“ nuo bendravimo ne visuomet būdavo suprantamas ir toleruojamas. Ne viename pasakojime nuskambėjo teiginys, kad protingas žmogus, „*laukais miškais be reikalo nelaksto*“. Poreikis pabūti vienam gamtoje neretai buvo traktuojamas kaip keistenybė: „*Mo-kėjau po medžius laipiot. <...> Aš liub įlips į medį ir tabalai. Buvo toks miškelis. Tai aš liub išeis per deinę ir iš medžio į kitą. Visi dyvijos. Aš vienintelė tap. Miške, o jazau, kap patikdavo. Man medis buvo viskas, kap čerai kokie. Rasiu kokių sausų šakalį, man reikia paimt. Tik sausus, tap nelaužydavau. <...> Juokdavo kiti, kap gi ...*“ Pasak respondentės, nors ji viešosios kaimo nuomonės ir nebuvo griežtai smerkiama, tačiau jos noras būti miške kėlė nuostabą ir buvo vertinamas kaip keistas. Ypač nepriimtinas buvo laipiojimas po medžius – „*mergaitei tap nepritinka*“ (4).

Kita vertus, be būtino reikalo eiti į mišką nebūdavo ir laiko – reikėdavo dirbti. Tad daugelis

respondentų mišką pirmiausia siejo su mediena, uogomis ir grybais. Miškas – tai ir nuosavybės forma, kurią, kaip ir visokią kitą nuosavybę, reikėjo saugoti ir taupiai eksploatuoti: „*Miško turėjom bent 3 ha, bet miško nekirtom, iš kitur pirkdavom, savo čėdydavom. Šeimyna augo, sako, reiks dalintis, triobos statytis, užtai ir nekirto. Apie mum miškai buvo*“ (17). Toks pragmatiškas požiūris į mišką anaipol nepriešintinas ypatingam lietuvių požiūriui į mišką ir medžius. Etnologė A. Vyšniauskaitė pateikia pavyzdžių, kad ir nagrinėjamu laikotarpiu Rytų Lietuvoje tikėta, jog negalima kirsti tėvų ar senelių pasodintų medžių – nukirtęs mirsi. Jeigu kurį sodybos medį prireikia nukirsti, šiam darbui kviečiasi kaimyną. Nukirtus senelio medį, būtinai turi surengti už jo vėlę minėtuves – bažnyčioje užpirkti šv. Mišias, o namuose suruošti vaišes (1999, p. 31).

Tradicinės lietuvių kultūros tyrėjai skirtingai apibrėžia santykį „žmogus – vartojimas – gamta“. A. Maceina pastebi, kad lietuviams sunku įprasti tvarkyti gamtą pagal dirbtines taisykles: „Mes, [lietuviai] jai leidžiame eiti savo keliu. Mes gamtai netaikome intelektualinių idėjų ar voliuntarinių normų“ (1939, p. 374). J. Čepėnas tai aiškina lietuvių apsilaidumu ir tinginyse, jiems esą apskritai neįprasta kažką tvarkyti. Pasak jo, „jaunieji lietuviai nemyli sodų, medžių, nemėgsta jų sodinti, auginti <...> plikos, pašiurę trobos laukuose riogso“ (1933, p. 474). J. Balys teigia, kad lietuviams, kaip ir kitoms lygumų ūkininkų tautoms, būdingas pragmatiškas žvilgsnis į gamtą – „ūkininkas pirmiausia mato ir įvertina lauke dirvą ar pievą, miške – sienojus ir malkas, dar uogas su grybais, ežere ar upėje – vandenį ir žuvis“ (1939, p. 22).

Vartojimo problemas nagrinėjantys sociologai pastebi, kad vartojimą galime suprasti kaip neribotų norų ir troškimų motyvuotą gėrybių, kurias galime pavadinti neesminėmis, vartojimą ir kaip būtiną natūralų dalyką, susijusį su tikrais

¹ Žr. respondentų sąrašą.

poreikiais, kasdiene rutina, tam tikrais sprendimais ir veikla. Pirmas atvejis – moderniosios visuomenės problema. Besaikis noras eikvoti gamtos gėrybes neretai perauga į norą dominuoti gamtai, valdyti ją. Ir nors, A. Maceinos tvirtinimu, gamtos apvaldymas nenutraukia žmogaus santykių su gamta, o tik dar labiau juos suriša (1990, p. 42), tačiau jei šiame ryšyje nebelieka dorinio momento, jis tampa žalingas tiek gamtai, tiek žmogui. Tradicinėje kultūroje į gamtą žvelgta plačiau, nei vien iš vartotojo pozicijų. Bet nagrinėjamas laikotarpis – spartaus modernėjimo metas, dėl to respondentų, gimusių ir augusių kultūrų sandūroje, pasakojimai gana skirtingi.

Kai kuriems respondentams upė ar ežeras ne tik vandens telkinys, miškas – kur kas daugiau nei nuosavybė ar gamtos gėrybių tiekėjas. Pasak A. Maceinos, būtent miškas, o ne jūra pažadino lietuvių „savaimingą gamtos ritmo pajutimą“ bei harmonijos išgyvenimą (1939, p. 374). Miške žmonės rasdavo atgaivą sielai: „*Tėvukas, mamos tėtė, buvo gimęs Girininkuos, Plačkoniuos, tai baisiai mylėjo mišką. Tai mes važiuodavom į mišką malkų ar ko. Kai nuvažiuodavom į mišką, tai pasidarydavo jaunas visai, tik žvalgos, tik žvalus*“ (5).

Taupumas, racionalus vartojimas ne mažino pagarbą gamtai, o prisidėdavo prie jos tausojimo. Tai rodo ir vaizdingas respondento, augusio Nevierių kaime (Kamajų vls.), pasakojimas: „*Miškas buvo kaip rojus ant šios žemės. Miškas yra viskas, miškas mus maitino: riešutai, uogos, grybai. Miškas išsaugojo mano brolius. Man ir medžių gaila, negaliu pjaut. Moma įskiepyjo, kad neskriaustumėm medelių, be reikalo nelaužytum šakelių. Mes miški gyvenom, bet savo miško neturėjom, tas miškas buvo visų Roblių žmonių, tai jeigu mes padarysim žalų, bus blogai. Jeigu padarysim žalų, užpykdysim žmones, tai nebus ganiavos. Bet man ir pačiam... Būdavo ieškau kokio*

grėbliakočio ir vis negaliu medžio nukirst, laimė, kad sausuoį koki randi. Valdiškam miški buvo taip: ką nori daryk, bet neturėk nei kirvio, nei pielės, rankom ką atlauši, tas jau tavo. Miškas kokio grožio gi buvo, rojus. Biednesni visus sausuočius išrinkdavo, tai miškas labai švarus buvo“ (33). Vyravo nuostata, kad itin svarbu dora ir saikas, tuomet miško gėrybių vartojimas netrukdo darniems santykiams nei su bendruomene, nei su gamta. Antraip požiūryje į mišką atsiskleisdavo „kita“ lietuviškosios dorovės pusė.

Paprotinės teisės tyrėjai pastebi, kad tradicinis lietuvių požiūris į mišką (taip pat į medienos ir kitų miško gėrybių pasisavinimą) priklausė ir nuo nuosavybės formos. Savavališką kito ūkininko miško kirtimą kaimo viešojo nuomonė smerkė kaip vagystę. Kai kur net uogavimą kaimyno miške laikė negražiu dalyku. Tuo tarpu į dvaro ar valdišką mišką buvo žiūrima kaip į kolektyvinę nuosavybę ir ūkininkai nelaikė vagyste savavališko tokių miškų kirtimo. Valdiškame miške „galima“ net brakonieriauti. „*Kiškius kilpom gaudėm. Stimų kaimynai pagavo, veselei mėsos buvo*“, – pasakojo respondentas, pabrėždamas, kad brakonieriavimą laikė nusikaltimu įstatymui („valdžiai“), bet ne dorovės normoms. Tai esą tik būdas apsirūpinti mėsa – „*anksčiau tai negi mėsos būdavo. Stimos gera mėsa, kiškio tai tokia mėlyna, taukų kokių reikia pridėt, kad skanesnė būtų. Laikydavo tų kiškį, kol pasmirdavo, paskui tik smožydavo*“ (17).

Nėra visiškai aišku, ar savavališką miško kirtimą ir brakonieriavimą skatino vargana buitį, ar požiūris, jog „valdiška – tai niekieno arba visų“, ar atsainesnis požiūris į gamtą ir mažesnė pagarba gyvybei. Pastaroji tiek populiariojoje, tiek mokslinėje vartosenoje dažnai apibūdinama kaip svarbiausias senosios baltiškosios religijos ir doros palikimas. Nagrinėjamu laikotarpiu „pagoniškosios“ pasaulėžiūros elementų aptinkama vis mažiau, tačiau respondentų traktavimui bū-

dingas aiškiai išreikštas krikščioniškasis požiūris, pabrėžiantis, jog gyvybė Dievo duota, o kiekvienas ją turintis – Dievo kūrinys, vertas pagarbos. Pasak jų, penktasis Dekalogo įsakymas „nežudyk“ lieti ne tik žmogų, bet ir visą jį supančią aplinką. Žiaurus, įtūžio kupinas augalų ir gyvūnų naikinimas buvo netoleruojamas. Tačiau esama ir išimčių. Jos matyti kad ir iš požiūrio į roplius ir paukščius. Požiūris į šiuos gyvūnus išreiškia ir pasaulėžiūrų kaitą. Archeologijos, etnologijos, tautosakos ir mitologijos tyrinėjimai rodo, kad senovės lietuviai ypač daug dėmesio skyrė ropliams: gyvatėms, žalčiams, rupūžėms ir kt. Buvo tikima, kad žalčiai globoja namus, saugo juos nuo nelaimių, ligų ir gaisrų, kad žmonėms, kurie myli žalčius, labiau sekasi tiek asmeniniai, tiek ūkio reikalai. Žalčių garbinimas labiausiai užkliūdavęs svetimšaliams metraštininkams, aprašinėjusiems „netikėlius pagonis“. Tačiau gerbiama ir garbinama buvo ne žalčio, gyvatės ar rupūžės kūnas, bet juose esanti gyvybės jėga, kuri reiškėsi ir kituose gyvuliuose, augaluose, ir žmonėse, bet ne taip stipriai kaip mažame roplyje, – teigia M. Gimbutienė (1994, p. 39). Roplių gyvybingumas kėlė nuostabą ne tik gilioje senovėje, bet ir XX a. pirmojoje pusėje, tačiau pagarbą jų gyvybei buvo nunykusi, išliko tik baimė: „Gyvates mušėm, tik kur tu jas visas beužmuši <...> Vieną sykį prieš saulėlydą ganėm. Genava jau namo ir ant kelio žalsva ir rausva su dryžiais. Ar patinas koks ar kas. Mes pasipjovėme sausus pagalius, valei mušt. Su žaliu negalima mušt – į brazdą jei įgels, tai nuodai prie rankų ateis. Tai nieko nepadarem... Jau paskui ėmėm bijot – mes daužom, o ji vis galvą kelia ir vis šu šu šu. Mažu ji kokia šimtametė buvo? Tai palikom ir bėgt“ (16).

Požiūris į roplius, kaip ir į kitus gyvūnus, rodo žmogaus dorines nuostatas ir asmenines savybes. Pasak J. Trinkūno, „prievaratos vengimas ir nekerštingumas – svarbūs mūsų krašto žmo-

nių bruožai. Tai gali paliudyti ir senieji lietuvių užkalbėjimai. Su įgėlusia gyvate buvo stengiamasisusitarti gražiuoju, bent jau nedaryti jai žalos. Pavyzdžiui, panašūs rusų užkalbėjimai yra grasinimų formos“ (2000, p. 18). Mūsų nagrinėjamo laikotarpio realijos kitokios – visi respondentai be išimties teigė, kad pamatę gyvatę ją užmušdavo. Jei žudyti gyvatę bijodavo patys, kviesdavo vyresnius: „Inlysdavo gryčion, tėvą pašaukėm, ažu mušė. Didesnis ir aš miški vieno kart bent dvylika gyvačių ažu mušiau. Jos susisuka kamuolin. Aš ganiau. Jos matai, kai pavasarį išlinda labai negreitos. Gyvačių visokių yra, visokio „plauko“, ir juodų kaip degutas, yra ir trijų spalvų, bet visos jos nuodingos. Ir geležinių gyvačių buvo, blizga labai, tų uodega kiek insmaugta. Ar jos nuodingos, nežinau, bet užmušdavau, bet tų tai nedaug. Jeigu gyvatės neliesi, ana nekert, bet tai iš kur žinai, kadu ant jos atsiatosi. Ankščiau basi žmonės vaikščiodavo“ (17). Iš pasakojimų nėra visai aišku, kiek pakitusiam požiūriui į roplius turėjo krikščioniškoji gyvatės ar žalčio, kaip Šėtono gundytojo, pirmą pradės nuodėmės kaltininko, interpretacija. Buvo pabrėžiamas tik jų keliamas pavojus. Kartais apsidraudžiant buvo užmušama ne tik nuodingos gyvatės, bet ir nekenksmingi žalčiai. Dažnai vaikai neskirdavo, kur gyvatė, kur žaltys, o tie kurie skirdavo, „pasgaus, būdavo, per ganymų gyvatį, paims ažu galvos ir vejoja visus mažesnius. Lakiame net spiegdami. Tik paskui sužinojom, kad čia ne gyvatė, o žaltys ir kad anas nekund“ (18). Tačiau kai kurie respondentai vis dar tikėjo, kad užmušus žaltį gresia nelaimė.

Senojoje baltų pasaulėvokos sistemoje paukščiai buvo „dinamiški dangaus ir žemės tarpininkai, jungią dievybę su žmonija. <...> Be to, žmonės manė, kad paukščiuose gyvena persikūnijusios mirusiųjų sielos, t. y. gyvybės jėgos“ (Gimbutienė, 1994, p. 40). Paukščių išsiritimas iš kiaušinio, gebėjimas pakilti į erdves ir jose

orientuotis, sugrįžti iš šiltųjų kraštų į gimtąsias vietas stebino žmogų. Nors nagrinėjamu laikotarpiu daugelis senųjų vaizdinių buvo užmiršti, vis dar buvo tikima, kad gegutė, gandras, volungė, kregždė, pelėda ir kt. turi pranašišku galią – gali pranešti džiugias naujienas ar įspėti apie nelaimes, nuspėti orus. Nemalonus karksėjimas ir „prikarksėjimas“, juodos plunksnos, vagiliavimas iš žmogaus lėmė, kad varninių šeimos paukščiai buvo priskiriami prie kenkėjų. Tėvai nedraudė draskyti varnų ar šarkų lizdų: „*Vaikai klausdavo, ar ne griekas varnų ir šarkų lizdus draskyt. Sakydavau, čia tai, vaikeliai, eikit draskykit, velniai jų nematė*“ (19). „*Ne griekas*“, pasak respondento iš Panemunėlio, „*varnas akmenim apmėtyt, užmušt. Žinok – tik nedabosi, jos jau kokį viščiuką ir nuneš*“ (20). Kitus paukščius skriausti buvo griežtai draudžiama.

Išskirti trys harmonijos, dominavimo ir pasidavimo modeliai susiję ne tik kultūrine erdve, bet ir kultūrine veikla bei kultūriniu suvokimu. Žmogus nepajėgia jėga valdyti gamtos, noras dominuoti dažnai baigiasi nusivylimu ir pasidavimu. Pasak A. Maceinos, žmogus gamtą valdyti tegali iš vidaus, ją perkeisdamas ir pertvarkydamas tuo, kad jis savas idėjas paverčia gamtinių daiktų formomis ir tuo būdu įtraukia šiuos daiktus į savo žmogiškąją sritį (Maceina, 1992, p. 357) ir galima sakyti, taip pasiekdamas gamtos ir kultūros pusiausvyrą, taip pat žmogaus ir gamtos harmoniją. Tyrinėjant konkrečius atvejus, laikysenų gamtos atžvilgiu priklausomybė atsiskleidžia ne tik bendros kultūros kontekste, daro jai įtaką ir asmens amžius bei lytis, taip pat vyraujanti ugdymo sistema². Be to, pastebima,

² XX a. antrojo ketvirčio pokyčiams nusakyti tinka F. Kluckhohn vertybinių orientacijų schema. Skirtumų pastebima nagrinėjant respondentų požiūrį į įvairius gamtos objektus ir reiškinius, pavyzdžiui, į perkūną. Maži vaikai bijojo perkūnijos, tikėdami, kad griaudžiant ir žaibuojant „barasi Dievulis“, supykdytas blogo vaikų clesio. Perkūnijos metu jautresnės mergaitės ncsigėdyda-

kad beveik visuose pasakojimuose vyrauja „tvarkos“ tema. Respondentai dažnai minėjo žodį „tvarka“, išreiškiantį ne tik išorinę tvarką, kai kiekvienas daiktas turėjo savo vietą, bet ir santykių harmoniją, taip pat vidinę darną. Tvarkingumas dažnai buvo sutapatinamas su dorumu – „*žmogus turi būt rimtas, tvarkingas, vienu žodžiu, doras*“. Sugebėjimas sutvarkyti aplinką rodė ir sugebėjimą „*teisingai*“ auklėti vaikus. – „*Mūs tėvai buvo labai rūpestingi, prižiūrėdavo ir vaikus, ir laukus. Pavyzdžiui, bulvės pasodintos ar daržovės, turėdavo būt išravėta. Pavasariais alksnynus tvarkydavom, iškapodavom visokius mažiukus, šakas surinkdavom, lapus sudegindavom. Tėtė taip sakdavo: „Kur žolė auga, tegul auga žolė, kur medis, tegul auga medis. Taip ir vaikas šeimoj turi turėt savo vietą*“ – pasakojo respondentas iš Griškabudžio (Šakių raj.) (31). Skverbimasis į gamtos pasaulį, jos sutvarkymas čia traktuojamas ne tiek kaip noras dominuoti, o kaip siekis harmoningai gyventi. Tradicinis ugdymas pateikia būdų, kaip to pasiekti.

vo savo baimės, berniukai stengėsi neparodyti, kad bijo. Vyresni žmonės, daugiausiai moterys, net ir bijodami (ypač buvo neramu dėl žaibo sukliamų gaisrų) žinojo būdų apsisaugoti nuo neigiamų įtakų ir atkurti harmoniją su aplinka: „*Žmonės ramesni buvo. Nebuvo didelių išgųsčių. Atsidaręs lungus naktį išgulės, nieks nelis, nieks negųsdins. Visa baimė buvo perkūnas. Bet tai, kai perkūnas buvo Agotos duonos švęstos mama turėjo. Ir tokį varpelį turėjo švęstų, eidavo aplink. Kur jau lauke negalėjai apeit, viduj paskambinai. Agotos duoną padėdavo unt stalo, maldaknygį su Marijos litanija*“ (28). Tuo tarpu jaunesni vyrai ir vaikinai, stengdamiesi pademonstruoti savo šaunumą, pabrėždavo abcingumą gamtos stichijoms: „*Buvau toks – nebijau ni bytaus, ni žeišos, kaip sako, reiškia nei lietaus, nei žiemos. Ir perkūno nebijojau. Ejau arklio perkelt, tai prie pat trinkelėjo, net atsėdau. Bet nebijojau*“ (29). Jis suabejodavo tradiciniais apsaugos nuo perkūnijos būdais, laikydami juos „*amisių, atsilikusių bobelių paistalais*“ („*Užėjus griautiniui mama žvakę degindavo. Aiškindavom jai: „Ar tu duma esi, kad žvakę degini?*“ (30)) ir bevelio labiau pasitikėti žaibolaidžiais, o ne maldomis bei kitomis tikėjimo ir ilgalaikės patirties padiktuotomis priemonėmis, perduodamomis iš kartos į kartą (31).

Santykių su gamta ugdymas

P. Maldeikis, nagrinėdamas tradicinį ugdymą, taip apibūdina gamtinės aplinkos įtaką žmogaus tapsmui: „Natūraliame gamtos gyvenime mažiau susiduriame su neigiamomis įtakomis. Gamtos reiškiniai įtakos žmogui dažniau yra teigiamos. Augdamas gamtos aplinkoje, vaikas yra jos auklėjamas. Arti gamtos gyvenančio vaiko sielą ugdo saulės šviesa ir šiluma, oro atmainos, medžių ošimas, žydinčios pievos su dūžgiančiomis bitėmis ir drugeliais, paukščių čilbėjimas, pavasarį atgimstanti ir rudenį apmiršanti gamta ir daugybės kitų dalykų. Jis gyvena jį supančios gamtos džiaugsmiais ir joje įvykstančiomis nelaimėmis. Jam nereikia gerų ir blogų pavyzdžių skaityti vadovėliuose – jis pats juos randa gamtoje ir natūraliai juos *pergyvena* (išsk. I. S.)“ (1954, p. 392). Pasak R. Račiūnaitės, pavasarį ar vasarą kieme ant žolės paliekamą kūdikį auklėjo tiesiog gamta: saulės spinduliai, medžių ošimas (2002)³. Vis dėlto, be suaugusiųjų pagalbos, be jų pamokymų, paaiškinimų, asmeninio pavyzdžio, vien tik buvimas gamtoje vargu ar suformuotų tinkamus dorinius santykius su aplinka. Nors pasak A. Maceinos, vaiko santykiai su gamta yra kaip lygaus su lygiu – vaikas myli gamtą ir šitoje meilėje jis ją pergyvena, tačiau vaikas nekuria ontologinio ryšio su gamta. Jis jį tik apreiškia ir aktualizuoja (1990, p. 94). Manytume, kad tik kultūrinė aplinka gali suteikti formų įprasminti ir išreikšti šį ryšį.

Emociniam-vertybiniam santykiui su gamta susiformuoti itin svarbi ankstyvosios vaikystės patirtis. Liaudies pedagogikai tai buvo žinoma. Vaikų jautrumas, pagarba gyvybei buvo ugdomi nuo pat mažens. Pirmoji jautrumo mokytoja buvo mama – „*Mama ves mani už rankos pasiėmus, neprimink, ir gėlytės žiedeliui skauda, ne-*

draskyk, nekeršyk. Nuo pat mažų dienų... Va, bitutės medų neša, jos geros“ (2).

Liaudies pedagogikos normos skatino pasirūpinti tais, kuriems reikia pagalbos ir atjaunos. Radę iškritusius iš lizdo, katės sužeistus ar sušalusius paukštelius bei kitus gyvūnus vaikai parsinešdavo juos namo, prižiūrėdavo, maitindavo, „gydydavo“. Neretai pastangos ir nuoširdus rūpestis buvo mažai veiksmingi, sunkiau sužeisti gyvūnai neišgyvendavo. Akistata su mirtimi mažesniems vaikams sukeldavusi skaudžių išgyvenimų. Tačiau būtent su prisijaukintais augintiniais susiję ir šviesiausi kai kurių respondentų vaikystės prisiminimai: „*Linksma buvo, gera. Draugai ne tik vakai buvo. Esam laikę ir balundį, ir kovarnį. Zuikį auginom. Zuikio nebprisijaukinsi, bet kovarnis koks žmogaus draugs, uns nuo žmogaus nebsitrauks. <...> Bet tai jis vagis: jis lazurkų parneša. Kaimynę gąsdindavo. Ta atsisuka, tupi kumbary juodas paukštis ir žiūri. Pro langą inskrido... net supykus buvo, barės, tėvui skundė. <...>*“ (4). Pasakojimas apie kovą (kurį daugelis buvo linkę priskirti prie „negerų“, negražių paukščių) ir jo pokštus sudarė nemažą interviu su respondente dalį.

Iš pirmo žvilgsnio ši dalis atrodė menkai susijusi su dorove, doriniu ugdymu, tačiau būtent joje ryškiausiai atsikleidė respondentės santykiai ne tik su gamta, gyvūnais, bet ir su tėvais, kaimynais bei aplinka. Vaikai buvo mokomi mylėti tiek laukinius gyvūnus, tiek namuose esančius gyvulėlius. Mažieji dažniausiai rūpindavosi jaunikliais – „*Labai gyvulius mylėjau. Ar aviukas, ar veršiukas, ar kumeliukas atsirado, tai aš iš tvarto ir neinu*“ (5). Meilę gyvūnams skiepijo ir tautosaka. Respondento iš Kartenos valsčiaus pasekta pasaka apie katino kilmę pabrėžia doro elgesio tiek su žmonėmis, tiek su gyvūnais būtinybę⁴. Res-

³ Čia reikėtų pridurti, kad nagrinėjamo laikotarpio spaudoje gausu kritikos tokio „ugdymo“ atžvilgiu – tai traktuojama kaip elementari vaikų nepriežiūra.

⁴ Respondentas: „Pasakysiu pasaką trumpą drūtą, iš kur katinas atsirado. Čia jau kai tarnavau išgirdau: Kristus čjo mokydamas žmones ir prašęs nakvynės. Nickur negavo nakvynės, tas veitos neturi, tas šiap, tas tiap, visi išsi-

pondento teigimu, jis per visą savo ilgą gyvenimą nesuabejojęs šios pasakos teisingumu – „*Aš tikrai per visus devyniasdešimt metų esu įsitikinęs, jei katį myli, niekuomet pelėm neapleis*“ (6).

Maži vaikai įsiklausydavo į tėvų pamokymus, kad gyvūnai taip pat kaip ir pats vaikas jaučia skausmą, alkį, liūdesį ar džiaugsmą – „*sakydavo, kad šuniukas džiaugias, kai jį myli, kai glostai, kai palakini, verkia, kai už uodegos, kudlių tumpai. A tau gerai būtų, kad tavi kas peštų, a tu neverktum?*“ (7). Mažieji gyvūnams priskirdavo ne tik žmogiškus jausmus, bet ir sugebėjimą „kalbėti“, „garbinti Dievą“: „*Aš mažutė buvau. Mama išvažiavo į turgų. Katins unt lungo murkia. Aš tam katinui vis neš tai dounos, tai peino. Kai mama parvažiavo, sakau, mama, katinėlis visą dieną poterius kalbėjo, meldės. O ta kad juokias. Prieš Kūčias posninkas. Turėjom šunelį mažą. Pilu jam peiną ir bėgu prie mamos: „Ar nebus griekas, kad uns peiną laks?*“ (2) Animizmą [lot. *anima* – siela, dvasia], tikėjimą, kad ne tik žmogus, bet ir gyvūnai, augalai, gamtos reiškiniai turi sielą, dabartinė religijotyra laiko kiekvienos išsivysčiusios religijos komponentu (Religijotyros žodynas, 1991, p. 21), tačiau ilgą laiką jis buvo siejamas su pirmųjų tikėjimais, kurių atgarsių kartais buvo ieškoma ir vaikų mąstyse. Vėlesni tyrinėjimai paneigė teiginius apie „laukinių“ ir vaikų mąstymo panašumus. M. Mead nuomone, spontaniškas animizmas vaikų mąstyme priklauso ne nuo jų sąmonės ypatumų, bet nuo auklėjimo. Įvairių fantazijų vaizdiniai negimsta vaiko galvoje, bet paimami iš suaugu-

sukinčia. Įėjo į mažą trobelę, kur biednai gyveno žmogus. Sako: „Ar neprii tumėt pernakvot?“ Sako: „Prii tumėt, bet kad esam didelia tokiais negerais dideliais vabalais apnikę, kad jūs neišsigustumėt“. Sako: „Nebijokit, mes susitvarkysim patys, kad tik priimat“. Išnakvojo unt koklių. Kap pernakvojo, žiūri unt koklių katins gražus puikus sėdi. Kristus sako šeiminkai: „Mylėk tum gyvūnelį. Kol jį mylėsi, nei vėino vabalo neturėsi“. Nuo to laiko katins lenda unt koklių gult.“

siųjų pasaulio, pavyzdžiui, iš jam papasakotos tautosakos (1988, p. 213). Pasakojant siekiama įvairių tikslų. Vienas iš jų – vaiko saugumas, kad vaikas neimtų ko negalima, kad kur nors nenuklystų ir t. t. Tradicinėje lietuvių kultūroje vyresnieji taip pat visa, kas egzistavo už kiemo ribų, mažiems vaikams pateikdavo kaip svetimą, pavojingą erdvę, kupiną gamtinių ir antgamtinių būtybių. Rugiuose neva tūnojo „rugių boba“, „babaušis“, krūmuose – laumės raganos. Miškas – klaidus, be to, ten knibždėte knibždėjo gyvačių, vilkų ir plėšikų. Buvo draudžiama eiti prie vandens, nes galėjo įtraukti ubagas, kipšiukas ar varlė. O, pasak respondentės, „*kai mažas, tai ir varlės bijai*“ (8).

Mažus vaikus saugojo nuo pavojų, slypinčių aplinkoje, vaikams paaugus bauginimai dažniau buvo naudojami siekiant apsaugoti aplinką: „*Kad žalos nepridirbtumėm, pripasakodavo tų pasakų. Vakara is liub vakaros, verps, kojines megs. Vaikiai atsineša šaukštų dirbt, grėbladuntius drožt, kitą darbelį. Mergos atsineš megt, siūt, katra sugebėjo. Liub dainiot, pasakų tas tokią, tas tokią. Jau veiną vakarą pas veiną susiedi, kitą pas kitą. Anužis liub žiauriai pasakot, kad ten velnią pamatė, ar laumes pamatė, kapų kalni baidyklių visokių matuos, Šilo Rage velniai ir raganos visokias išdaigas daro. Ten jau neikit. Ten jo žemė gi buvo, kad eisi ežiu tuo tai nieko, jeigu stumdsies, draskysies, tai išbraidžiosi vasarojų ar kų. Tai į tų pusį neikit, ten velniai*“ (6). Vaikamsaugant jų baimės mažėjo, plėtėsi „nepavojingos“ erdvės ratas. Pradėjus piemenauti, ypač ganant pavieniui, dar būdavo baisoka. Vėliau gi „*po mišką duj su karvelėm. Jau tap miške priprasta, kad kap numei, tap miške*“ (9). „Piemens amžiui“ būdingas intensyvus naujų žinių apie gamtą kaupimas.

Pasak R. Vasiliausko, piemenavimas vaikystėje – tai daugelio praeities kartų tiesioginio bendravimo su gamta, prisitaikymo prie klimato,

papročių mokykla (2002, p. 118). Reikėtų pridurti, kad tai ir išdaigų bei nedorų poelgių metas – ganant toliau nuo namų silpnėjo suaugusiųjų kontrolė. Būtent piemenukams dažniausiai būdavo skirti suaugusiųjų draudimai ir perspėjimai dėl paukščių, gyvūnų, augalų, taip pat ugnies, vandens⁵. Bet kartais nepaisant visų draudimų būdavo pasielgiama nedorai – skriaudžiami gyvūnai, šlapinamasi į ugnį, spjaudoma į vandenį. Tokio elgesio motyvai – nuobodulys, noras „pasimandrovot prieš draugus“, smalsumas ar tiesiog kvailumas. „*Padarydavom ir nedorybių. Kad nenoriu nė pasakot. Vieną kartą su kaimynų vaiku... ganydami... Buvo naujas gražus tiltas, tai mes sumislįjom ant turėklų užlipę kakų į vandenį padaryt. Ir darom, šnekam, žmogaus pamatė, užriko, mužu kad davėm į žolę*“. Pasak respondento, tai buvęs pats kvailiausias jo vaikystės poelgis, „nes kaip gi galima dergti į vandenį? Sako po smerties reikės išgert“ (5).

Tėvai griežtai bausdavo vaikus, pastebėję šiuos mušant varles, kankinant katę ar šunį. Kartais netgi buvo pasakoma „*va šitas varles muša, tai ir žmogų užmuš*“ (10). Buvo manoma, jog asmenys, žiaurūs gyvūnų atžvilgiu, negali būti geri ir žmonėms: „*Viena kaimynka į kambarį įlėkusi žvirblį paėmė ir trenkė, sako, rugius bjaurybė leša. Na kiek toks paukštelis tų rugių nules? Tiesiog pasmerkėm tą kaimynę. Gali nemylėt, gali neglostinėt, bet privalai prižiūrėt, nemuš, nekan- kint. Ji ir vaikus žiauriai be reikalo mušdavo, ir su žmonėm nelabai sugyveno*“ (1). O, „*jei gyvulius myli, tai ir su žmonėm mokės elgtis*“ (11). Buvo netgi tikima, kad gyvūnai geriau už žmones jaus-

davę, kuris žmogus doras, kuris ne – meilė gyvūnams negalėjusi būti apsimestinė. Sakydavo ir priešingai – „*Kai vertini žmogų, tai ir gyvuliuko nenuskriaudi*“ (12). Pagarba gyvybei buvo vienas iš svarbiausių ugdymo tikslų.

Tačiau pasakojimuose (ypač apie piemenaujant iškrėstas išdaigas) atsispindi kiek kitokia tikrovė. Žinoma, šiuos pasakojimų epizodus ir reikėtų vertinti kaip „piemeniškas“ išdaigas, neturėjusias didesnės įtakos dorovinei asmenybės raidai. Juolab kad dažniausiai naikinami būdavo „negeri“ gyvūnai, kenkėjai ir parazitai, o jie, pasak J. L. Navicko, nors priklauso gyvų būtybių klasei, asmens neįpareigoja juos saugoti (1988, p. 152). Paprastai kaimo vaikai gyvąjį pasaulį skirstė į gerąjį ir blogąjį. Bitutė, skruzdėlytė buvo laikomi gerais vabaliukais. Sparvų vaikai nemėgo, pagavę išmeigdavo šiaudelių ir paleisdavo, sakydami: „Bėk, bėk, druskos atnešk“ (Dulaitienė-Glemžaitė, 1958, p. 432). Respondentė iš Kulūpėnų kaimo (Kretingos raj), pasakojo, kaip panašiu būdu piemenukai „susitrumpindavę“ ilgą ir nuobodžią ganymo dieną: „*Kai karves ganom, tos karvės jau susirinkę negyliuoja, tai pagausi bimbala, perversi su smilga, iškiši karvei į ausį, tas zvimbias ausį ir karvės lek uodegas pakėlusios namo. Tada mes jau porą valandų laisvi*“ (13). Kartais vaikai sparvą „pakinkydavo“ prie šiaudelio pririšdami siūlą – „vadeles“ (14). Respondentai tai įvardijo kaip vaikų žaidimą, pokštą, išdykavimą. Paprašius pakomentuoti šiuos epizodus, dažniausiai buvo tvirtinama, kad taip esą toms „bjaurybėms“ ir reikia, mat jos karštą vasaros dieną prikankindavusios tiek galvijus, tiek piemenis – „*Kunda velniai baisiausiai. Karvės gliuot pradeda, laks- tyt uodegas užvertę – nei suganysi, nei sudabosi*“ – pasakojo respondentas, pridurdamas, kad taip besielgdami su sparvomis, piemenukai tiesiog išliedavo pyktį, nes nei „kinkymas“, nei mušimas kenkėjų atsikratyti nepadėdavęs (14). Prie

⁵ Pavyzdžiui: „Liepė, kad degtukų neimtai, kad ugnies nekurtai be reikalo kur negalima. Reikia pasiklaust. Sakydavo, jei in ugnį šlapinsitės, paskui in lovą prisiusiosit. Ugnelė, sakydavo, šventa“ (34); „Sakė, kad negalima sisiot ant ugnies. Čia jau dieduko pasakyta, kad ugnis šventa. Sakydavo, kad į vandenį negalima sisiot, kaip tu paskui gersi. <...> Po mirties reiks išgert“ (35).

kenkėjų buvo priskiriamos vapsvos, todėl kartais vaikai išdegindavo jų lizdus (15).

Buvo nuskriaudžiami ir paukšteliai – nepaisant visų suaugusiųjų draudimų, kurie, be to, buvo sustiprinti pagąsdinimais: „*Nerušioti vieversiuų, bo būsit rudi kaip šunys*“ (21); „*Nelįskit prie kregždūčių, o tai morda visa strazdanom nueis*“ (22); „*Draskysit lizdus, nagai nupus*“ (23). Kartais konkretūs nedoro poelgio padariniai nenurodomi, tačiau, pasak respondentės, visuomet buvo įspėjama, kad „*lazda turi du galus, veinas galas atgal atlinkts – jei nori, kad su tau kiti geri būtų, pats būk geras. Jeigu paukštelių lizdus ardysi, pats nukentėsi*“ (4). Žinoma, pagarba gyvybei buvo ugdoma ne tik draudimais ir bauginimais. Tėvai vaikams aiškino, kad „*paukštis irgi nori gyvent, paukštelis savo vaikams snapely neša maitint, tai jeigu jį nuskriausi, kas jo vaikus maitins?*“ (24), kad palietus kiaušinius ar mažus paukštukus, „*įpūtus dvasios*“, paukštis paliksiąs lizdą ir jo mažyliai žus. Tėvai „*pamokydavo, kad radus iškritusį paukštelį, indėk, tegul jis auga, tegul paukšteliai augina, čia jų vaikas yra*“ (25).

Suaugusiųjų pamokymai ir paaiškinimai buvo veiksmingesni nei draudimai, kurie saugojo nuo nedorų veiksmų, tačiau nepateikdavo teigiamo elgesio pavyzdžių, neskaitino gamtos pažinimo ir gilesnės gamtojautos. Juolab kad vyresni vaikai jau nelabai tikėdavę bauginimais, tačiau tėvų pamokymų ir paaiškinimų teisingumu retai suabejodavę. Nepaklausę tėvų, dažniausiai labai gailėdavosi: „*Aš jums pasakysiu savo nuodėmę. Pas mumis buvo tokia nulinkus liepa. Ir aš karvę ganiau. Ir vis tas paukščiukas lenda in tą skylę. Tai aš sėdėjau sėdėjau, žiūrėjau žiūrėjau ir aš nueisiu pasižiūrėti. Ten jau maži paukščiukai buvo. Tėvai sakydavo, kad negalima lįst prie paukščiukų. Aš, kvaila, nepaklausiau... Ir kai pamatė tas paukščiukas, kad aš ten užlipau, ir jis atsimetė nuo tų vaikų. Ir ten pilna tada skruzdžių buvo, kai tie vaikučiai nebegyvi. Pasakiau namie.*

Tai tėvelis ir mama sako, kad paskutinis sykis būtų, kur matai tas paukštelis lenda, tegul lenda, čia jo reikalas, ne tavo. Nemušė tada, bet atsimenu tą nuodėmę ir man net dabar gaila. Tas paukštelis labai gražus buvo ir jis in tą skylę lįsdavo pas vaikučius, o aš jį išbaidžiau. Labai verkiau“ (26).

Stebėdami gamtą vaikai rasdavo analogijų ir su žmonių pasauliu ir jų pačių gyvenimu: „*Kai mes augom, niekas apie paukštelius niekokius nepasakodavo, kai ganydavom, matydavom, bet jų kibyt, draskyt negalima. Tai, mes, vaikai saugojom. Paskui išsirisdavo paukštukai, išsižioję rėkia. Katras garsiau rėkia, tam duoda. Ir vaikui drąsesniam geriau. Tėvam tai tykesnis vaikas geriau*“ (36).

Harmoningo santykio su gamta formavimuisi ypač didelę įtaką darė seneliai. Sukaupę didžiulę gyvenimo patirtį, turėdami daugiau laisvo laiko, jie ilgiau ir šilčiau bendraudavo su vaikais, mokydavo juos stebėti gamtą, puoselėti ją: „*Tėvukas buvo dievotas, bet jam miške būdavo gražiau negu bažnyčioj. Būdavo, atsiklaupia prieš langą pavasarį, mane ir pasiklupdo, močiutė lovoj tupi, poteriaujam. Tėvukas meldžias, pro langą žiūri. Špokai lakioja po sodą ir pešasi dėl špokinyčios. Močiutė ir sako: „Koks čia tavo poterius į špokų subines bežiūrinti?“ Tas nusisiplovė, tfu, duma boba, ir sako: „Feliksai, einava, dar viena pora neturi špokinyčios. Einava daryt“. Padarom, aš įnešu, įkeliu medin. <... > Kiek man visokių paukštelių tėvukas parodydavo, kiek visko...“ (5)*

Seneliai mokė vaikus įsiklausyti į gamtą, paukščių čiulbėjimą. Tai veikė estetinius ir doričius jausmus, leido trumpam užmiršti sunkią kasdienybę: „*Ė paukščių čiulbėjimas, man ir dabar tie balsai girdis. Tokie jų balsai, taip jie čiulbėdavo, taip malonus tas miškas. Būdavo, nueinu ant kelmo atsisėdu ir klausaus klausaus. Gera ant širdies. Ir pati... geresnė, rodos...“ (27)* Paukščių čiulbesys buvo suprantamas ne tik kaip

bepasmiai garsai, bet ir kaip kreipimasis į žmones. Vaikai atsakydavo paukščiams tiksliais ar „*į žmonių kalbą išverstais*“, neretai sueiliuotais pamėgdžiojimais. Paukščių mėgdžiojimas buvo ir vaizduotė, kūrybingumą lavinantis žaidimas, ir būdas pasijusti gamtos dalimi, „susikalbėti“ su ja: „*Baisiai paukščių ti būdavo, pavasarį baisus klyksmas ti paukščių, vienas tokiu balsu rėkia, kitas tokiu. Gegutė kukuoja, volungė gieda: „Ieva, Ieva, neganyk po pievą“. Kiti vaikai taip mokėjo pamėgdžiot, kad atskirt sunku. „Pačiulba“, paukščiai nutyla, paklauso, atrodo, kad supranta...*“ (17)

Mažesni vaikai senolių išmintimi pagrįstus pamokymus ar draudimus daugeliu atvejų priimdavo kaip neginčijamą tiesą, net jei jų prasmė buvo ne visuomet aiški, o senosios reikšmės nesuprantamos: „*visokių paukščiukų lizdukų pamatai: ir didelių, ir mažiuokų. Sakydavo, pažiūrėt – pažiūrėkit, bet nelieskit. Dar sakydavo, kad saulei nusileidus, apie juos nešnekėkit, sako skruzdės apipuls ir suės. Nu, žinot, seniau žmonys gal geriau žinojo*“ (34). Tačiau trečiasis ketvirtasis XX a. dešimtmečiai – spartaus technikos naujovių, lemiančių gamtos ir žmogaus santykių pokyčius, plitimo metas. Ypač jomis susidomi jaunimas ir paaugliai. Mažesnius vaikus ir konservatyvius vyresniusius, nepripratusius prie „*velnio išmislų*“, naujovės neretai baugino. Kartais net labiau nei baisios pasakos ir sakmės: „*Pasakodavo visokias pasakas, gąsdino, tik didesni nelabai jau bijojo. Didesni bėniškai patys kaip gąsdindavo. Vyresni už mane, žinau, atsinešė vielos, kailio, padirbo vilko galvą – akis iš popieriaus raudono. Jie ir elementą turėjo, jau jų buvo galima nusipirkt, tik nekožnas inpirkdavo. Indėjo lemputes in akis, insitaisė mygtuką, paspaudžia, akys raudonos dega. Vieni kitus gąsdino, dačia ir suaugusius gąsdino. Paskui patys šaipos ant rytojaus, kap vienas žmogus: „Vilkeli, vilkeli, ko tu lendi in mani? Tau avelių reikia.“ Paskui kvatojas, kad avelių siūlino*“ (25).

Nagrinėjamu laikotarpiu ryškus ir senųjų tikėjimų nunykimo momentas, ir kultūrinio perdavimo modelių kaita, antroje nagrinėjamo laikotarpio pusėje įgyjanti vis didesnį pagreitį – pofigūratyvinį kultūrinio perdavimo tipą keičia kofigūratyvinis, neretai ir prefigūratyvinis kultūrinio perdavimo modelis⁶. Besąlygiškas pasitikėjimas vyresnių žmonių autoritetu sumenkėja, jaunimas norėtų gyventi „savo galva“. Kadangi vienas iš pagrindinių liaudies pedagogikos principų – paklusnumas tradicijoms ir vyresniajai kartai, kaip pagrindinei jų perteikėjai, tradicinio ugdymo veiksmingumas sumažėja. Kartais net religijos reikalavimai (pvz., „Nežudyk“) nepakankamas pagrindas elgtis dorai be griežtos išorės kontrolės.

Išvados

- Lietuvių liaudies kultūroje gamta – vienas iš individualumo šaltinių. Gamtos pasaulyje vaikas galėjo pasislėpti nuo suaugusiųjų pykčio ar bendraamžių patyčių, tačiau tradicinėje bendruomenėje individualizmas nebuvo vertinamas. Noras pabūti atsiskyrus buvo laikomas nesuprantamu, keis-

⁶ Pagal M. Mead išskirtus pofigūratyvosios (orientuotos į praeitį), kofigūratyvosios (orientuotos į dabartį) ir prefigūratyvosios (orientuotos į ateitį) kultūros tipus. Pirmasis tipas – pagrindinis tradicinėje, patriarchalinėje visuomenėje, orientuotoje į tradicijas ir jų pagrindinius nešėjus – vyresnius žmones. Amžiaus grupių santykiai griežtai reglamentuoti, kiekvienas žino savo vietą ir jokių ginčų dėl to neįkyla. Techninė ir socialinė raida lėmia, kad ankstesniųjų kartų patirties nepakanka. Kofigūratyviojoje kultūroje svarbiausią vaidmenį vaidina bendraamžiai. Auklėjant tėvų įtaka susilygina su bendraamžių įtaka, pastaroji dažnai būna net stipresnė. Prefigūratyviojoje kultūroje ne tik jaunimas mokosi iš vyresnių, bet ir šie privalo mokytis iš jaunimo. Jaunimo inovacijų tendencija vis stiprėja, tačiau kad ir kaip plėstųsi šis procesas, vyresniųjų ir jaunesniųjų santykiai vargu ar kada nors taps simetriškais. Kokias naujoves besilūtyt jaunimas, jos visuomet bus paremtos ankstesniųjų kartų patirtimi ir kultūrine tradicija (Мид, 1988).

tu ar net nedoru. Buvo teigiama, kad nedera vaikščioti gamtoje be „rimto“ reikalo, be naudos „lakstyti po laukus“.

- XX a. pirmojoje pusėje ikrikščioniškasis gamtos sakralumo pradas jau sunkiai beįžvelgiamas, gamta ir jos apraiškos (vanduo, medžiai, gyvūnai, paukščiai) traktuojami iš krikščionybės pozicijų kaip Dievo kūriniai, kuriuos privalu gerbti. Dekalogo įsakymas „nežudyk“ lieté ne tik žmogaus gyvybę, bet ir visą gamtos pasaulį. Tačiau šis reikalavimas skiriasi nuo budizmo draudimų naikinti bet kokią gyvybę. Tradicinėje lietuvių kultūroje gyvūnų, kurie įvardijami kaip nenaudingi ar keiksmingi (pvz., sparvos, vapsvos, kiti geliantys vabzdžiai, ropliai ar kai kurie paukščiai), naikinimas nelaikytas nuodėme, bet kupinas įtūžio ir žiaurumo elgesys toleruojamas buvo itin retai.
- Į gamtą vis labiau imta žvelgti iš vartotojo pozicijų, tačiau nagrinėjimu laikotarpiu

net ir vartojimo kultūrai didesnę įtaką darė ne rinka, o dorovinės nuostatos, pagrįstos saikingumu, taupumu, tvarkingumu bei pirminės harmonijos su gamta padiktuotu darnos principu.

- Ugdytojai (tėvai, seneliai, kaimynai), remdamiesi dorovės normomis, paprotinėmis bendruomenės nuostatomis, liaudies patirtimi ir iš kartos į kartą perduodama tautosaka, ugdė visaverčius, jautrius vaiko santykius su gamta. Ypač išskirtinas šių santykių emocinis-vertybinis komponentas – gamtojauta.
- Tačiau nagrinėjamam laikotarpiui būdinga kultūrinio perdavimo modelių kaita, ryškėja autoritetų krizė. Mažesniems vaikams suaugusiųjų autoritetas ir jų nuostatos ugdymo atžvilgiu neginčijama, o paaugliai ir jaunimas vis mažiau mokosi iš vyresniosios kartos, o daugiau iš bendraamžių, knygų, spaudos. Kartais nevengiama pamokyti ir vyresnį už save.

Respondentų sąrašas

1. Respondentė, gim. 1918 m. Rygiškių k. Griškabūdžio vls. Šakių raj., gyv. ten pat.
2. Respondentė, g. 1926 m. Abakų k. Kartenos vls., gyv. Kartenos mstl. Kretingos raj.
3. Respondentė, gim. 1924 m. Mackūnų k. Rumšiškių vls., gyv. Rumšiškių gyv. Kaišiadorių raj.
4. Respondentė, gim. 1916 m. Velaičių k. Kartenos vls., gyv. Kartenos mstl. Kretingos raj.
5. Respondentas, gim. 1913 m. Patmošupio k. Griškabūdžio vls., gyv. Patašinės k. Šakių raj.
6. Respondentas, gim. 1912 m. Abakų k. Kartenos vls., gyv. Kartenos mstl. Kretingos raj.
7. Respondentė, gim. 1930 m. Savulių kaime, Ccikių valsč. Švenčionių apskr., gyv. ten pat.
8. Respondentė, gim. 1920 m. Vilių k. Panemunėlio vls. Rokiškio raj., gyv. ten pat.
9. Respondentas, gim. 1916 m. Velaičių k. Kartenos vls., gyv. Kartenos mstl.

10. Respondentė, gim. 1918 m. Gučiūnų k. Kamajų vls., gyv. Panemunėlio g. st. Rokiškio raj.
11. Respondentė, gim. 1926 m. Pakutuvėnų k. Kartenos vls., gyv. Aleksandravos k. Kretingos raj.
12. Respondentė, gim. 1926 m. Bajoriškių k. Panemunėlio vls., gyv. Šetekšnių k. Rokiškio raj.
13. Respondentė, gim. 1931 m. Puidogalio k. Kartenos vls., gyv. Kulupėnų k. Kretingos raj.
14. Respondentas, gim. 1913 m. Girmeliškės k. Ccikių valsč., gyv. Laukinių kaime, Ignalinos raj.
15. Respondentas, gim. 1909 m. Vinkšninių k. Biržų apskr., gyv. ten pat.
16. Respondentė, gim. 1900 m. Klevynės k. gyv. Griškabūdžio mstl. Šakių raj.
17. Respondentas, gim. 1912 m. Stamyliško k. Rokiškio vls., gyv. Panemunėlio g. st. Rokiškio raj.
18. Respondentė, gim. 1915 m. Laukinių k. Ccikių valsč. Švenčionių apskr., gyv. ten pat.

19. LII ES, b. 641, l. 269.
20. Respondentas, gim. 1912 m. Šetekšnių k., gyv. Panemunėlio g. st. Rokiškio raj.
21. VUBRS, b. 398, l. 11.
22. Respondentas, gim. 1936 m. Savulių k. Cėikinių valsč. Švenčionių apskr., gyv. ten pat.
23. Respondentė, gim. 1923 m. Lėpšių k. Cėikinių valsč. Švenčionių apskr., gyv. Pečiulių k. Ignalinos raj.
24. Respondentė, gim. 1920 m. Baulių (?) k. Laukuvos vls. Šilalės raj., gyv. Budrių k. Kretingos raj.
25. Respondentė, gim. 1927 m. Dovainonių k., gyv. Dovainonių k. Kaišiadorių raj.
26. Respondentė, gim. 1918 m. Paparėčių k. Trakų raj., gyv. Rumšiškių gyv. Kaišiadorių raj.
27. Respondentė, gim. 1927 m. Užumiškio k. Panemunėlio vls. (?), gyv. Panemunėlio g. st. Rokiškio raj.
28. Respondentė, gim. 1916 m. Velaičių k. Kartenos vls., gyv. Klaipėdos m.
29. Respondentas, gim. 1930 m. Kartenos mstl., gyv. ten pat. Kretingos raj.
30. LII ES, b. 853, l. 24.
31. Respondentas, gim. 1926 m. Rygiškių k., gyv. Griškabūdžio mstl. Šakių raj.
32. Respondentė, gim. 1925 m. Sarapinų k. Jankų vls., gyv. Griškabūdžio mstl. Šakių raj.
33. Respondentas, gim. 1927 m. Nevicrių k. Kamajų vls., gyv. Panemunėlio g. st. Rokiškio raj.
34. Respondentė, gim. 1934 m. Lėlionių k. Alovės vls., gyv. Jiezno gyv. Prienų raj.
35. Respondentas, gim. 1924 m. Statiškių k. Scirijų vls., gyv. Jiezno gyv. Prienų raj.
36. Respondentė, gim. 1918 m. Pamierio k., gyv. Rumšiškių gyv. Kaišiadorių raj.

LITERATŪRA

1. Aramavičiūtė V. Ugdymo samprata. Vilnius: VU leidykla, 1998.
2. Balys J. Kai kurie lietuvių būdo ypatumai. Tautosakinės pabios // Židinys. 1939, Nr. 7, p. 21–30.
3. Čepėnas J. Pastabos dėl lietuvių būdo // Vairas, Kaunas, 1933, Nr. 12, p. 473–478.
4. Dulaitienė-Glemžaitė E. Kupiškėnų senovė. Etnografija ir tautosaka. Vilnius: Valst. grož. lit. I-kla, 1958.
5. Eliadė M. Šventenybė ir pasaulietiškas. Vilnius: Mintis, 1997.
6. Gimbutienė M. Senovinė simbolika lietuvių liaudies menc. Vilnius: Mintis, 1994.
7. Jakentaitė L. Nėlaiku pateiktos pastabos apie pamėgtas antitezės: Vakarai – Rytai, racionali – emociionali, vyriška – moteriška ir pan. // Lietuvos kultūros kongresas. Vilnius: Spaudos departamento Leidybos centras, 1991. P. 211–215.
8. Jovaiša L. Gamta – auklėjimo šaltinis // Ugdymo mokslas ir praktika. Analitinių straipsnių monografija. Vilnius: Agora, 2001. P. 123–126.
9. Kalėda Č. Ekologinė etika: ištakos ir dabartis. Vilnius: VU leidykla, 2002.
10. Kavolis V. Kultūros dirbtuvė. Vilnius: Baltos lankos, 1996.
11. Kavolis V. Lietuvio būdas ir likimas // Santarvė, London, 1954, Nr. 9, p. 320–324.
12. Kavolis V. Žmogus istorijoje. Vilnius: Vaga, 1994.
13. Kavolis V. Žvilgsnis į lietuvių charakterį // Tautosakos darbai, V(XII). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996a. P. 97–110.
14. Maccina A. Kultūros sintezė ir lietuviška kultūra // Židinys, 1939, Nr. 10, p. 360–374.
15. Maccina A. Pedagoginiai raštai. Kaunas: Šviesa, 1990.
16. Maldeikis P. Tradicinis lietuvių auklėjimas // Aidai. 1954, Nr. 9 (75), p. 385–395.
17. Navickas J. L. Vertybės ir dora. Moralinės filosofijos pagrindai, Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1988.
18. Račiūnaitė R. Moteris tradicinėje lietuvių kultūroje: gyvenimo ciklo papročiai (XIX a. pabaiga–XX a. vidurys). Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2002.
19. Religijotyros žodynas. Vilnius: Mintis, 1991.
20. Roepstroff A., Simoniukštytė A. Modernus lietuviškasis identitetas – šimtmetį atkuriama tradicija // Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos. T. 1(10). Vilnius: LII leidykla, 2001. P. 145–166.
21. Trinkūnas J. Baltų tikėjimas. Lietuvių pasaulėjauta, papročiai, apeigos, ženklai. Vilnius: Diemedis, 2000.
22. Vasiliauskas R. Lietuvių liaudies pedagogika kaip mokomasis dalykas. Vilnius: VPU leidykla, 2001.
23. Vasiliauskas R. Lietuvių liaudies pedagogika – jaunosios kartos socializacijos fenomenas (XIX a. II p.–

XX a. pr.). Habilitacinio darbo santrauka. Vilnius: VPU leidykla, 2002.

24. Vyšniauskaitė A. Gamtojauta lietuvių liaudies pedagogikoje ir papročiuose // Liaudies kultūra, 1996.

25. Vyšniauskaitė A. Lietuvio namai. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 1999.

26. Мид М. Культура и мир детства. Москва: Наука, 1988.

PERSON'S RELATIONSHIP WITH NATURE FROM THE POINT OF VIEW OF RURAL COMMUNITY

Irena Stonkuvienė

Summary

In this article the connection between nature's environment and upbringing in traditional Lithuanian culture is analyzed. Its aim is to single out the main displays of the person's relationship with nature of the basis of the scientific literature and analysis of qualitative interviews, and to determine the ways in which cultural environment and people's outlook influence moral upbringing. There are three main people's positions towards nature: harmonious, domi-

nant – consuming and yielding – fear of nature's elements. In the first half of the 20th century harmonious attitude towards nature was replaced by positions based upon consuming interests. However, it was based not only on the market requirements but as well on moral values, such as respect to life, frugality, moderation. Emotional – valuable relationship with nature influenced the peculiarities of moral upbringing.

Gauta: 2003 09 10

Priimt: 2003 12 27